

РУБАЩЕНКО М. А.,
аспірант кафедри кримінального права № 1
(Національний юридичний університет імені
Ярослава Мудрого)

УДК 343.31

ПОНЯТТЯ І ОЗНАКИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНИ, ОХОРОНЮВАНОЇ СТ. 110 КК УКРАЇНИ

У статті зроблено ґрунтовний аналіз територіальної цілісності України, охоронюваної ст. 110 КК України. Виділено юридичні, фізичні та соціальні ознаки територіальної цілісності держави. Надається визначення поняття територіальної цілісності України.

Ключові слова: територіальна цілісність України, безпосередній об'єкт злочину, предмет злочину, посягання на територіальну цілісність України.

В статье сделан обстоятельный анализ территориальной целостности Украины, охраняемой ст. 110 УК Украины. Выделены юридические, физические и социальные признаки территориальной целостности государства. Определяется понятие территориальной целостности Украины.

Ключевые слова: территориальная целостность Украины, непосредственный объект преступления, предмет преступления, посягательство на территориальную целостность Украины.

A detailed analysis of the territorial integrity of Ukraine protected by art. 110 of the Criminal Code of Ukraine were done at the article. The legal, physical and social characteristics of the territorial integrity of the state were distinguished. The concept of territorial integrity of Ukraine are identified.

Key words: territorial integrity of Ukraine, specific object of the crime, subject of a crime, encroachment on the territorial integrity of Ukraine.

Вступ. Необхідною ознакою будь-якої держави виступає її територія, яка складає просторову основу життя певного народу, збереження його самобутності, вона слугує джерелом його соціально-економічного зростання та міжнародно-правового визнання. Соціальна цінність державної території в повній мірі проявляється за умови, що сама ця територія зберігає свої просторові та якісні характеристики, тобто є цілісною та недоторканою. Зважаючи на це, Конституція України визнає збереження територіальної цілісності України найважливішою функцією держави та справою всього Українського народу (ч. 1 ст. 17).

Одним із найбільш ефективних інструментів із забезпечення цілісності території України є її кримінально-правова охорона, встановлена ст. 110 КК України. У цій статті законодавець передбачив склад злочину, що є підставою кримінальної відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. Однак у науці кримінального права аналізу вказаного складу злочину приділена недостатня увага. Існуюча наукова література з цього питання представлена переважно науково-практичними коментарями та підручниками з Особливої частини кримінального права. Питання досліджувалося в працях О.Ф. Бантишева, Н.О. Гуторової, Д.С. Зоренка, Я.О. Лантінова, Л.В. Мошняги, В.О. Навроцького, Д.О. Олейнікова, Є.Д. Скулиша, В.Я. Тація,

М.І. Хавронюка, О.А. Чувакова, О.В. Шамари та деяких інших вчених. Водночас сьогодні відчувається потреба, насамперед, глибокої теоретичної розробки питання.

Постановка завдання. Завданням статті є визначення та аналіз ознак територіальної цілісності України, яка визначає просторову характеристику предмета суспільних відносин (і предмета злочину), а також формування на основі цих ознак кримінально-правового поняття територіальної цілісності України.

Результати дослідження. У науці питання кримінально-правового розуміння територіальної цілісності України залишається малодослідженим. Науковці, як правило, обмежувались констатацією цілісності території як міжнародно-правового або конституційного принципів, без детального розкриття їх змісту або ж вказівкою на поняття державного кордону України [1, с. 128; 10, с. 143-144; 20, с. 107].

Принцип територіальної цілісності дійсно зародився та «зростав» у міжнародному праві, а також був закріплений у Конституції України та деяких інших нормативних актах. Зміст цього принципу розкривається через перелічення заборон територіальних посягань однієї держави на іншу [5, с. 38-40]. Фактично в назві ст. 110 КК законодавець використав спеціалізовану іншогалузеву термінологію. Однак застосування міжнародно-правового розуміння територіальної цілісності й для потреб кримінального права напевно чи може бути вдалим, зважаючи на те, що, по-перше, міжнародно-правове поняття територіальної цілісності розроблялося відносно міждержавних відносин, а суб'єктом злочину згідно з ч. 1 ст. 18 КК може бути тільки фізична особа, по-друге, суспільні відносини, охоронювані КК, виникають не з приводу існування певного принципу, а з приводу певної соціальної цінності.

Семантично «цілісність» означає стан внутрішньої єдності певного об'єкта чи предмета, його відносну автономність, незалежність від навколишнього середовища (єдине ціле) [2, с. 1595]. Поняття цілісності виражає інтегрованість, самодостатність, автономність цього об'єкта, пов'язану з його внутрішньою активністю [16, с. 3]. Характеристика цілісності як внутрішнього стану об'єкта, узгоджується і з вченням об'єкта злочину в кримінальному праві, оскільки предметом суспільних відносин виступає не принцип (норма, заборона та ін. – як у міжнародному праві), а певна соціальна цінність, якою стосовно розглядуваних суспільних відносин виступає територія держави, що характеризується, зокрема, й певними просторовими параметрами (станом).

Будучи визначальною характеристикою та слугуючи умовою збереження соціальної цінності території як предмета відносин (і предмета злочину), територіальна цілісність як певний стан єдності і неподільності території може бути охарактеризована шляхом виділення її юридичних, фізичних та соціальних ознак.

Юридичні ознаки територіальної цілісності проявляються в єдності та неподільності юридичної приналежності території та територіального верховенства над приналежною територією.

Приналежність території (або словами спеціалістів з міжнародного права – *право міжнародно-правової власності над територією* [4, с. 25]) – полягає в правовому закріпленні (оформленні) за певним простором ознак території держави, її юридичної єдності та неподільності. Ця ознака має важливе значення, бо її порушення може надати в майбутньому правову підставу певним сепаратистам або іноземній державі до висунення територіальних претензій, вчинення посягання на територіальну цілісність.

Однією з найбільш важливих гарантій територіальної цілісності держави є дотримання національного законодавства (як правило, на рівні Конституції) та норм і принципів міжнародного права при юридичному закріпленні приналежності території. Особливо актуально це для держав, які не так давно отримали незалежність, в тому числі й для України. Тому вказівка в диспозиції ст. 110 КК на «порушення порядку, встановленого Конституцією України» набуває вельми важливого значення також і для об'єкта розглядуваного злочину.

М.І. Хавронюк, В.К. Гіжевський, В.О. Кузнецов і Л.В. Мошняга визначають безпосередній об'єкт цього злочину, зокрема через відсутність загроз порушення порядку визначення території України [7, с. 33; 8, с. 122; 13, с. 83]. Однак визначення території України і зміна цієї території – це зовсім різні процеси. Перший передбачає встановлення державного кордону (договірне оформлення меж території), що є первинним (передуючим) порядком стосовно порядку зміни території. В основі конституційного порядку зміни території вже закладено презумпцію належного встановлення (визначення) державного кордону України, оскільки неможливо змінити межі території, якщо самі ці межі не визначені. Установлення державного кордону – довготривала процедура, в якій умовно виділяють два послідовних етапи: делімітацію (договірне визначення) та демаркацію (реальне його встановлення на місцевості).

Стаття 110 КК охороняє не порядок визначення території, а територіальну цілісність, в тому числі й при здійсненні делімітації чи демаркації кордону. Делімітація державного кордону України розпочалася одразу ж після здобуття незалежності, хоча й залишається незавершеною. Однак це не означає, що в частині неделімітованого кордону територіальна цілісність України не охороняється.

Будучи правонаступницею УРСР, з моменту проголошення незалежності кордони України були визначені договорами про делімітацію, укладеними СРСР із державами-сусідами УРСР у післявоєнні роки, а також тим адміністративним кордоном, що існував між УРСР та РРФСР, БРСР і МРСР. Тому якщо в процесі делімітації кордонів вже незалежної України новоукладені угоди з сусідніми державами передбачали зміну лінії кордону порівняно з угодами СРСР та адміністративним поділом в середині СРСР, то такі угоди підлягали б обов'язковому погодженню на всеукраїнському референдумі (за умов, що вони були здійснені після 28 червня 1996 р.), оскільки це були б вже не тільки делімітаційні угоди, а й угоди про зміну території. Так само демаркація кордону повинна повністю відповідати угодам про делімітацію, інше може свідчити про порушення територіальної цілісності України.

На сьогодні державний кордон України неделімітовано тільки в частині внутрішніх морських вод і територіального моря в акваторії Азовського моря та Керченської протоки. Тому кваліфікація посягання на територіальну цілісність в частині цих територій може виявитися проблематичною. Повна відсутність визначеності унеможливорює кваліфікацію за посягання на територіальну цілісність в частині неделімітованої території. Якщо ж на певну територію Україна поширює своє верховенство за відсутності делімітаційних угод (відсутність міжнародної визначеності території за наявності національної визначеності), то кваліфікація можлива, оскільки базується на національному законодавстві. За наявності суперечності між національною і міжнародною визначеністю меж території необхідно виходити із принципу правової визначеності, який гарантує дотримання прав людини.

Проте і сам порядок зміни меж території лише частково виступає об'єктом охорони, оскільки він включає в себе декілька взаємопов'язаних послідовних нормативних порядків: 1) укладення Президентом міжнародного договору про зміну території і ратифікація його Верховною Радою; 2) проголошення референдуму; 3) референдарний процес; 4) набрання чинності договором.

Ані Конституція, ані КК не конкретизують, яка саме зміна території мається на увазі – позитивна чи негативна. Науковці, звичайно, не наважувались зробити категоричний висновок, намагаючись зберігати певну політкоректність. Так, М.І. Хавронюк зазначив, що оскільки Україна будує свою зовнішньополітичну діяльність на загальновизнаних принципах міжнародного права і відмовляється від будь-якої територіальної експансії, то під зміною території слід розуміти, передусім, її можливе зменшення [15, с. 264]. Є.Д. Скулиш, О.Ю. Звонарьов, О.Ф. Бантишев і О.В. Шамара категоричні в тому, що намагання приєднати до України території за межами державних кордонів, які належать іншим

державам чи є нейтральними, також може бути кваліфіковано за ст. 110 за умови, що такі територіальні зміни відбуваються всупереч Конституції [1, с. 74; 20, с. 112-113]. На нашу думку, це питання вирішується наступним чином. Якщо позитивна зміна меж території («прирощування») всупереч встановленому порядку не призводить до втрати частини території України в існуючих кордонах, то з об'єктивної сторони такі дії, хоч і будуть містити ознаки посягання на територіальну цілісність, однак не порушають територіальну цілісність (єдність і неподільність влади суверена в межах існуючої території). Як вбачається, ці дії можуть кваліфікуватися за іншими статтями КК, якщо містять відповідні ознаки складу злочину (наприклад, за ст. 437 КК). Якщо ж внаслідок двосторонньої цесії (обміну) всупереч Конституції втрачається певна частина території України в межах існуючих кордонів, але взамін втраченої території отримується така ж сама або навіть більша за своїми просторовими параметрами (площею) територія (рівнозначна чи позитивна цесія), то такі дії все одно слід визнавати посяганням на територіальну цілісність України.

Доповнює юридичну приналежність території *територіальне верховенство України* (абсолютний суверенітет), носієм якого є Український народ, над приналежною територією.

Ця ознака детермінована тим, що під територією держави розуміється простір, у межах якого держава, якій належить ця територія, здійснює свій суверенітет, територіальне верховенство [3, с. 14-16; 5, с. 19; 11, с. 402; 12, с. 206]. Територіальне верховенство – це повна і виключна влада Українського народу, від імені якого виступає держава, в межах приналежної території. Розглядаючи територіальне верховенство як юридичну ознаку територіальної цілісності, слід мати на увазі такі значущі для нашого дослідження характеристики.

По-перше, з цим поняттям не слід плутати юрисдикцію держави як вужче поняття, що позначає компетенцію певних органів у чітко визначеній сфері [4, с. 10]. У вітчизняному кримінальному праві юрисдикційне розуміння території України (території, на яку поширюється дія норм кримінального закону) є загальноприйнятим при вирішенні питання про застосування територіального принципу дії закону в просторі. Такою територією, крім згаданих суші, вод, надр і повітряного простору, які і становлять територію держави в її суворому розумінні, за певних умов вважаються також окремі квазі-території – цивільне чи військове водне або повітряне судно України, космічні об'єкти, телеграфні кабелі, трубопроводи, антарктична станція «Академік Вернадський», території дипломатичних представництв і консульських установ України за кордоном, автомашині послив під прапором України, закордонні території-місця розташування військових частин України, або території зі змішаним режимом – прилегла морська зона, виключна економічна зона, континентальний шельф. Власне таке значення території України стосовно змісту статті 110 КК (тобто з посиланням на розуміння території України згідно з коментарем до ст. 6 КК) використовують у своїх працях О.Ф. Бантишев і В.С. Картавцев, М.І. Хавронюк, В.А. Ліпкан та І.В. Діордіца [10, с. 144; 14, с. 255; 15, с. 264]. Однак, на нашу думку, такі штучно прирівняні до території України різноманітні «квазі-території» та території зі змішаним режимом не є частинами території України, оскільки на них у певних межах розповсюджується юрисдикція України, але не територіальне верховенство (відносини приналежності).

По-друге, поняття територіального верховенства дозволяє зафіксувати зв'язок території із владою, носієм якої в сучасному її розумінні в межах території держави виступає народ. Україна є суверенною державою. При цьому суверенітет народу є вищим за суверенітет держави [6, с. 61; 17, с. 483]. Тому цілісність означає також єдність і неподільність влади, що реалізується Українським народом як єдиним носієм суверенних прав на територію, на всій цій території (в т. ч. у питанні зміни території держави). У зв'язку з цим не можна погодитися з В.А. Ліпканом та І.В. Діордіцею, які вважають безпосереднім об'єктом досліджуваного складу злочину, зокрема безпеку держави в ча-

стині забезпечення суверенітету території [10, с. 143]. Суверенітет характеризує не саму територію, а того суб'єкта, якому належить ця територія (державний, національний суверенітет, суверенітет народу). Не можна погодитися і з О.Ф. Бантишевим та О.В. Самарою, які називають безпосереднім об'єктом забезпечення суверенітету держави над її територією [1, с. 129], оскільки останній, з одного боку, є ширшим і включає в себе стан територіальної цілісності, а з другого є вужчим за народний суверенітет.

По-третє, територіальне верховенство зберігається незалежно від державного чи адміністративно-територіального устрою. Тому не можна погодитися з П.С. Матишевським, який називав безпосереднім об'єктом – територіальній устрій [9, с. 59], адже будь-які спроби (в т. ч. насильницькі) порушити встановлену в Україні форму державного устрою (наприклад, з унітарної на федеративну) або встановлений поділ на адміністративно-територіальні одиниці, які не спрямовані на ліквідацію в ній суверенітету держави і народу, – не порушують територіального верховенства України.

Не порушує територіального верховенства і добровільна передача частини суверенних прав певним наддержавним органам, що має місце, зокрема, у зв'язку з євроінтеграційними процесами, але за умови, що держава, яка делегує певні суверенні права, все ж залишає за собою права бути титульним володільцем території, реалізувати волю народу стосовно визначення юридичної долі території та вийти в будь-який момент із наддержавного утворення.

Юридичні ознаки показують, що єдність території – це не фізична (географічна) єдність, оскільки окремі частини державної території можуть бути фізично розділеними (наприклад, острова у відкритому морі, ексклави і півексклави). Це єдність, яка проявляється у юридично закріпленому верховенстві над приналежною територією, завдяки чому фіксується правовий статус території. Таке закріплення відбувається на рівні як національного, так і міжнародного права. Слід зазначити, що між національним та міжнародним правовим статусом може існувати конкуренція. У такому разі відповідно до ст. 9 Конституції, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, мають визнаний ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» пріоритет над іншими законами України. За відсутності такого міжнародного договору пріоритет має національний статус. Якщо виникає конкуренція в середині міжнародно-правового статусу (частина держав визнають верховенство, а частина – ні), то в основі її вирішення має лежати ставлення Організації Об'єднаних Націй, судових чи інших установ при ООН, чи хоча б більшості членів ООН.

Територіальне верховенство над приналежною територією є не просто сукупністю суверенних прав, воно реалізується безпосередньо в реальному (фактичному) верховенстві. Держава може лише формально володіти територією, але фактично не мати над нею верховенства. Наприклад, Абхазія та Південна Осетія де-юре є автономіями в складі Грузії, але де-факто остання не має над ними реального впливу. Те ж саме можна сказати і стосовно територіального верховенства України над Кримом – де-юре воно має місце (національне визнання та переважне міжнародне визнання), але фактично існують проблеми в реалізації територіального верховенства над цією територією.

Розрізнення формального і фактичного верховенства, та їх можливий незбіг дають підстави вважати, що зміна територіального верховенства може бути принаймні трьох видів: 1) позбавлення тільки суверенних прав на територію (юридичного верховенства); 2) зміна тільки фактичного верховенства; 3) поєднання в різній послідовності зміни юридичного і фактичного верховенства. Із диспозиції ч. 1 ст. 110 КК не можна зробити однозначного висновку про те, яка саме зміна меж території чи зміна меж державного кордону України передбачена законодавцем. Тому з метою уникнення неоднозначного розуміння норм закону та подолання потенційних прогалин слід внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 110 КК.

Фізичні ознаки територіальної цілісності показують, в яких просторових межах можуть реалізуватися суверенні права Українського народу, або іншими словами, де закінчується територіальне верховенство України.

Простір дії територіального верховенства визначається територією держави. Законодавче визначення території України відсутнє, однак виходячи із положень Конституції України, міжнародно-правових договорів та законів України і беручи до уваги, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р., державний кордон України є лінією і вертикальною поверхнею, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод (зокрема внутрішніх морських вод і територіального моря), надр і повітряного простору, та з урахуванням ч. 1 ст. 2 цього ж Закону, визначення території України можна подати наступним чином: *територія України – це суша, води, надра і повітряний простір, межі яких визначені державним кордоном України відповідно до Конституції України та законів України, а також міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, і над якими Українська держава від імені Українського народу здійснює територіальне верховенство.*

При цьому слід мати на увазі, по-перше, що державний кордон – це не просто лінія, яка фіксує певну площу території України, але й вертикальна поверхня, яка визначає її об'ємні параметри (координати), що не можуть бути змінені інакше ніж за волею Українського народу. Тому цілісність території України буде порушена в разі будь-якої зміни цієї лінії (або утворення нової лінії), навіть якщо загальна площа території держави при цьому не змінюється (наприклад, у разі рівнозначної двосторонньої цесії).

Водночас зміна просторових параметрів території держави не завжди свідчить про порушення її цілісності. Неконтрольовані ендегенні геологічні процеси (рух земної кори, гірських порід) можуть призводити до незначної (малопомітної) зміни території держави. Різного роду ж екзогенні процеси (вивітрювання, селі, ерозія тощо) можуть призвести до значних територіальних змін і необхідності редемаркації кордонів. Так, у зв'язку зі зміною русел річок Західний Буг та Тиса виникли питання про те, чи вважати ці зміни зміною території в контексті ст. 73 Конституції та чи можна у зв'язку з цим здійснити обмін територіями без проведення всеукраїнського референдуму [19].

Ідеальним вирішенням цих питань було б здійснення тлумачення Конституційним Судом України, однак за поданням Адміністрації Державної прикордонної служби України, Конституційний Суд відмовив у відкритті провадження, залишивши проблему невирішеною [18]. Як вбачається, в контексті ст. 73 Конституції та згідно з цілями нашого дослідження такі природні зміни в межах прикордонних ділянок не викликають необхідності у проведенні всеукраїнського референдуму. Якщо вони призводять до зменшення території України, то такі зміни повинні стати предметом міждержавних домовленостей, однак будь-який обмін територіями (навіть рівнозначний) необхідно вважати зміною її меж, що потребує проведення всеукраїнського референдуму.

Соціальні ознаки територіальної цілісності полягають в тому, що на відміну від більшості цінностей, які охороняються кримінальним правом, єдність території в існуючих кордонах і територіальне верховенство народу в цих просторових межах охороняється кримінальним законом незалежно від ступеня корисності (прибутковості) чи шкідливості (затратності) цієї території. Порушення цілісності території матиме місце й тоді, коли втрата певної території, хай навіть затратної, супроводжується одночасним приєднанням більшої за площею та (або) корисністю території (позитивна цесія), оскільки провести такий обмін у будь-якому випадку можна тільки з дозволу Українського народу.

Цінність цілісності пов'язана з тим, що територія України – це не просто певна приналежна Українській державі територія, а цілісний життєвий простір Українського народу, простір його існування та життєдіяльності.

Висновки. На нашу думку, територіальна цілісність України означає такий стан, коли суша, води, надра та повітряний простір, просторові межі яких визначені державним кордоном України, виступають як єдина і неподільна територія, на якій незалежно від її внутрішнього устрою Український народ реалізує свої суверенні права на територію (територіальне верховенство).

Порушення територіальної цілісності України відбувається шляхом реального (безпосереднього) зменшення просторових параметрів територіального верховенства в існуючих межах території України (дії, які реально призводять до зміни меж території) або шляхом створення реальної загрози їх зменшення (публічні заклики, розповсюдження матеріалів із закликами, а також інші дії, які реально не призводять до зміни меж території).

З'ясування ознак та формування кримінально-правового розуміння територіальної цілісності України дає вихід на вирішення інших актуальних проблем кримінальної відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, зокрема, проблем співвідношення територіальної цілісності та недоторканності, видів та структури суспільних відносин, що забезпечують територіальну цілісність України, а також окремих проблем об'єктивної сторони аналізованого злочину.

Список використаних джерел:

1. Бантишев О.Ф. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) : монографія / О.Ф. Бантишев, О.В. Шамара. – К. : Наук.-вид. від. НУ СБУ, 2010. – 168 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Долматов І.В. Просторове буття сучасної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Теорія та історія держави і права. Історія політ. і правових вчень / І.В. Долматов. – О.: Б. в., 2009. – 22 с.
4. Клименко Б.М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б.М. Клименко. – М. : Междунар. отношения, 1974. – 168 с.
5. Клименко Б.М. Территория и граница СССР / Б.М. Клименко, А.А. Порк. – М. : Междунар. отношения, 1985. – 304 с.
6. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. – Х. : Право, 2008. – 416 с.
7. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. – Т. 1. – Л. : видавн. «Елтон-2», 2012. – 780 с.
8. Кримінальне право України (курс у схемах та таблицях) : навчальний посібник / В.О. Кузнецов, В.К. Гіжевський. – К. : Кондор, 2005. – 459 с.
9. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник для студентів юрид. вузів і фак. / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, С.Я. Лихова та інші ; За ред. П.С. Матишевського та інших. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 896 с.
10. Ліпкан В.А. Національна безпека України: кримінально-правова охорона : навч. посібник / В.А. Ліпкан, І.В. Діордіца. – К. : КНТ, 2007. – 292 с.
11. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть : учебник для студентов юридических факультетов и вузов / И.И. Лукашук. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 415 с.
12. Международное право: учеб. для студентов вузов / [Б.М. Ашавский и др.]; под ред. А.А. Ковалева, С.В. Черниченко ; Дипломат. акад. МИД Рос. Федерации. – 4-е изд., стер. – М. : Издательство «Омега-Л», 2011. – 831 с.
13. Мошняга Л.В. Об'єкт злочинів проти конституційних основ національної безпеки України / Л.В. Мошняга // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 2. – С. 79–87.

14. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України (2-е вид., перероб. і доп.) / За заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – К. : Дакор, 2008. – 1428 с.

15. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К.: Юридична думка, 2012. – 1316 с.

16. Остроухов Н.В. О понятии «территориальная целостность государств» как основном объекте преступлений, посягающих на безопасность государства / Н.В. Остроухов // Международное уголовное право и международная юстиция. – М. : Юрист, 2010. – № 1. – С. 3–6.

17. Погорілко В.Ф. Конституційне право України. Академічний курс: підруч. у 2 т. / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко ; За ред. В.Ф. Погорілка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – Т. 2 – 801 с.

18. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням Адміністрації ДПС України щодо офіційного тлумачення положень пункту 3 статті 3, частини другої статті 4 Закону України «Про державний кордон України» у взаємозв'язку з положенням статті 73 Конституції України : ухвала Конституційного Суду України / Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v032u710-12>.

19. Про схвалення Концепції державної політики щодо визначення лінії державного кордону у зв'язку з природними змінами русел прикордонних річок Західний Буг і Тиса та врегулювання питання користування територіями, що зазнали змін внаслідок таких явищ : розпорядження Кабінету Міністрів України № 610-р від 29. 06. 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 51. – с. 374.

20. Скулиш Є.Д. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посіб. / Є.Д. Скулиш, О.Ю. Звонарьов. – К. : НА СБУ, 2011. – 220 с.

